

1. Kaart van Noord-Brabant in 1841 met daarin getekend de grenzen van het Land van Ravenstein
NL-H:HBHC_SPR_ETAGE_218110715400_0001.

Annemarie van Lith-Droogleever Fortuijn

De armenzorg in het Land van Ravenstein in de achttiende eeuw¹

De *innocente* Anthoon Peerboom²

Willem Peerboom uit (Neer)Langel werd vanaf 1771-1772 bedeed, mogelijk na de geboorte van zijn zesde kind. Hij kreeg aardappels, hooigras en hemddoek. Tweemaal kreeg hij een doodkistje om een kind te begraven. En dan had hij een invalide kind, de *innocente* Anthoon, geboren in 1769.³ Het kan zijn dat Willems vrouw, Elisabetha Thonies, afkomstig was uit Wijchen. In de Langelse armenrekening van 1803-1804 staat namelijk dat de armenkas van Wijchen voor het onderhoud en het kostgeld van de *innocente* Anthoon per jaar dertig gulden betaalde, op voorwaarde dat de armenkas uit Langel hetzelfde zou doen. Die had in die twee jaar in totaal bijna 186 gulden te besteden, dus dat zou betekenen dat aan de *innocente* Anthoon eenderde van de inkomsten besteed zou worden. Uit Wijchen werd voor 1¼ jaar *f* 52,50 betaald en nog *f* 4,10 voor Anthoons begrafenis.

Het verhaal over de *innocente* – tegenwoordig zouden we zeggen ‘met een verstandelijke beperking’ – Anthoon is op vele manieren een voorbeeld van hoe armenzorg werkte. Anthoon behoorde tot de kern van te steunen armen: weduwen, wezen en invaliden. De steun aan Willem is een voorbeeld van de gezinscyclus: steun aan gezinnen met kleine kinderen, steun aan onvolledige gezinnen, steun aan ouden van dagen; hier dus steun aan een gezin met kleine kinderen, waarvan er één invalide is en op latere leeftijd nog steun ontvangt.⁴ De bedeling kwam uit de plaatselijke armenkas en was aanvullend. De betaling uit Wijchen is waarschijnlijk een gevolg van een ontlastbrief voor de moeder en voor de helft van haar kinderen.⁵ In tegenstelling tot Langel lag Wijchen in de Republiek der Verenigde Nederlanden. Het systeem van ontlastbrieven werkte dus in dat geval ook over de grens heen.

In dit artikel wordt in de eerste plaats ingegaan op de bestuurlijke situatie in het Land van Ravenstein in de achttiende eeuw en de demografische ontwikkelingen. Daarna komt de armenzorg voor verschillende categorieën armen aan de orde. Migratie speelde daarbij een belangrijke rol. De overheid wilde alleen kapitaalkrachtige immigranten toelaten, maar toch zwierven er veel bedelaars rond.

Het Land van Ravenstein was een kleine, agrarische, soevereine staat die vrijwel geheel omgeven werd door de Republiek der Verenigde Nederlanden. Het Land stond daarmee in open verbinding, maar had zijn eigen wetten. Er is nog weinig onderzoek gedaan naar

1 Dit artikel is wat betreft de armenzorg in het Land van Ravenstein gebaseerd op Van Lith-Droogleever Fortuijn, *De armenzorg*, H. 3, 4 en 5.

2 Van Lith-Droogleever Fortuijn, *De armenzorg*, 178-179.

3 BHIC, Stamboom, 1453, DTB, Dopen inv.nr. 9, blad 18v03; <https://www.bhic.nl/memorix/genealogy/search/deeds/a3a67cca-7b24-8204-11e9-5aba58a1d3fd>.

4 Jütte, *Poverty*, 36-42.

5 Zie voor ontlastbrief p. @@@@.



2. Karl Theodor Sulzbach (1724-1799), keurvorst van de Palts (1742-1799), keurvorst van Beieren (1777-1799), heer van Ravenstein (1742-1795). Portret van Karel Theodoor van Beieren, keurvorst van de Palts, Johann Esaias Nilson, naar Johann Georg Ziesenis, 1777 - 1788. Gravure en ets. Coll. Rijksmuseum Amsterdam.

armenzorg op het platteland. Daarom is het interessant een vergelijking te maken met de Republiek, zowel met de steden als met het platteland, maar ook om die vergelijking verder uit te breiden naar de Zuidelijke Nederlanden, het Duitse Rijk en Engeland. Vooral de verschillende manieren waarop met migratie werd omgegaan, is de aandacht waard. Wat migratie betreft speelde het Land van Ravenstein een bijzondere rol door bij binnenkomst van de migrant een heel hoge borg te eisen, maar geen beperking te stellen voor de tijd dat deze in de stad of het dorp woonde, voordat hij toegelaten werd tot de armenzorg.

Het land van Ravenstein

Het Land van Ravenstein, gelegen in het noord-oosten van de huidige provincie Noord-Brabant, was tot aan de Franse tijd een zelfstandige heerlijkheid, die in de achttiende eeuw als landsheer de keurvorst van de Palts had. Vanaf 1742 was dit Karl Theodor Sulzbach. Deze werd in 1777 ook keurvorst van Beieren. Hij was onder andere eveneens hertog van Gulik en Berg, markies van Bergen op Zoom en heer van Sint-Michielsgestel. Zijn heerschappij eindigde met de komst van de Fransen in 1794.

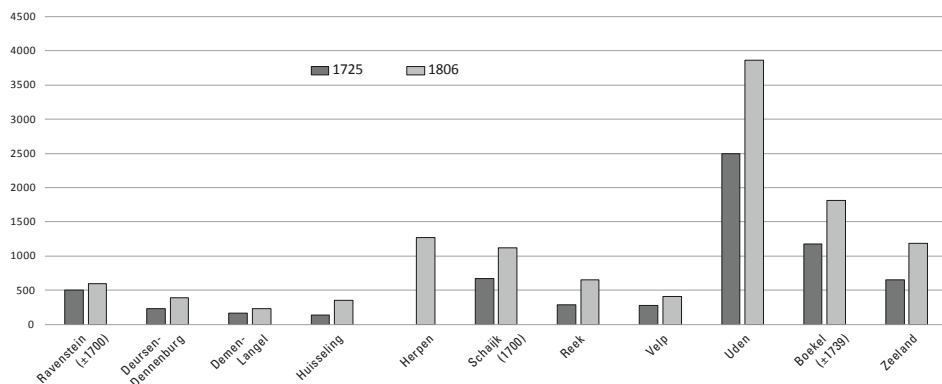
Het gebied van het Land van Ravenstein viel uiteen in twee duidelijk verschillende delen, die vanouds ook formeel zo aangemerkt werden: de Maaskant met de stad Ravenstein en de Heikant.

De Maaskant was het vruchtbare gebied langs de Maas, maar het had vaak last van overstromingen, vooral van de Beerse Maas. De dorpen die tot de Maaskant behoorden, waren Deursen, Dennenburg, Demen, (Neer)Langel en Huisseling – die samen de vijf Maasdorpen of het Maasland werden genoemd, – Herpen, Schaijk, Reek en Velp.

De Heikant was het zuidelijker gelegen gebied dat ook een deel van de woeste Peel omvatte. Het was veel minder vruchtbaar dan de Maaskant en bestond voor een groot deel uit heidevelden en moerassen. De dorpen die tot dit gebied behoorden, waren Uden, Boekel en Zeeland; zij lagen alle tegen de Peel aan. De dorpen Herpen, Schaijk, Reek en Velp lagen in een overgangsgebied dat gedeeltelijk uit vruchtbare grond bestond, maar gedeeltelijk ook uit onvruchtbare heidegrond.

Uit de grafiek (op de volgende bladzijde) blijkt dat de stad Ravenstein slechts ongeveer vijfhonderd inwoners telde en dat vooral ook het aantal bewoners van de Maasdorpen gering was. De dorpen aan de Heikant waren groot, vooral Uden. In de ontoegankelijke Peel hielden ongewenste verstekelingen, zoals afgedankte huurlingen en bendes, zich vaak op; hun aantallen waren onbekend en ze waren geen wettige inwoners van de dorpen, dus ze zijn niet meegeteld in de cijfers van de grafiek. Alle dorpen en de stad zijn in de achttiende eeuw gegroeid, Huisseling en Reek relatief het sterkst, maar Uden had er het meeste inwoners bijgekregen.⁶

6 Deze gegevens zijn afkomstig van twee volkstellingen, een uit 1725 en een uit 1806. BHIC, 825, Drost, inv.nr. 45, Staten, 1725; Hermans, *Verzameling I* § XII, 35. In de volkstelling van 1725 worden niet alle dorpen genoemd, de stad Ravenstein evenmin. Voor Ravenstein zijn de gegevens afkomstig uit Lourens en Lucassen, *Inwoneraantallen*, 9, 49. De volkstelling geeft voor Uden 300 inwoners. Dat is onwaarschijnlijk weinig, aangezien er in 1806 bijna 4000 inwoners waren. Volgens een anoniem boekje (Gemeente Uden, 28) had Uden in 1725 ongeveer 2500 inwoners. Dit getal is in de grafiek gebruikt. Van Schaijk bestaat een overzicht uit 1700 van de huishoudens met paarden en runderen (BHIC, 7625, Schaijk, inv.nr. 141, Staat). Deze aantallen zijn vergeleken met Reek en Velp en op basis daarvan is de totale bevolking van Schaijk berekend. Van Boekel is het aantal communicanten rond 1739 bekend (BHIC, 7615, Boekel, inv.nr. 3, Akte). Dit is gelijkgesteld met het aantal volwassenen. In vergelijking met Uden is de totale bevolking geschat. Zie voor deze berekeningen Van Lith-Droogleever Fortuijn, *De Armenzorg*, bijlage 3. De aantallen van Ravenstein, Schaijk, Uden en Boekel zijn benaderingen. Voor Herpen zijn geen andere gegevens bekend.



Voor het bestuur van het Land van Ravenstein stelde de keurvorst vier functionarissen aan: een drost, een schout, een rentmeester en een landschrijver. Aan hen liet hij het bestuur vrijwel geheel over, maar hij had wel via zogenoemde 'Landkaarten' en allerlei ordonnances bepaald dat zij een grote greep op het Land moesten houden. In de Landkaarten was ook het algemene beleid en het beleid ten aanzien van de armen vastgelegd. De keurvorst bemoeide zich alleen direct met het tegengaan van ongewenste immigranten en met de strafmaat voor hen. Als verlicht vorst wilde hij een tuchthuis voor hen oprichten, maar daar is het door de komst van de Fransen niet meer van gekomen. De contacten met de landsheer liepen via Düsseldorf, de hoofdstad van het hertogdom Berg. De drost kon het ambt voor enige generaties in leen krijgen. Indien hij het ambt niet zelf wilde vervullen, kon hij een vice-drost benoemen die het eigenlijke werk deed. Van 1674 tot 1747 was het ambt in handen van de familie Von Wachtendonck. In die periode waren er in totaal zeven vice-drosten werkzaam. De laatste twee drosten, Johan Adriaan de Lauwere (1747-1773) en Amandus van Bree (1773-1794), namen het ambt zelf waar. Het ambt van Van Bree eindigde abrupt in 1794 met de komst van de Fransen.⁷

Van oudsher was in heel West-Europa tot in de negentiende eeuw de lokale gemeenschap de basis voor de organisatie van openbare armenzorg. Zo was dat ook in het Land van Ravenstein. Bestuurlijk waren Deursen met Dennenburg en Demen met Langel samengevoegd. In Deursen-Dennenburg was er één armenkas met een armmeester uit Deursen en een uit Dennenburg. In Demen-Langel had elk dorp echter een eigen armmeester met een eigen armenkas. De stad en de overige dorpen hadden elk twee armmeesters; Uden, het grootste dorp, had er drie. Volgens een reglement uit 1704 werkten de armmeesters onbezoldigd en zouden ze pas in het hiernamaals hun eeuwige beloning ontvangen.⁸ Dat was niet ongebruikelijk. Onder meer in Zwolle was dat ook het geval.⁹ Elders, bijvoorbeeld algemeen in het Duitse Rijk, werkten armmeesters wel bezoldigd.¹⁰ In de grotere dorpen werkten de armmeesters met armenlijsten, soms alleen voor de algemene uitdelingen, de *spijndingen*.¹¹ Men kon een tweede of zelfs een derde keer armmeester worden en dat werd afgewisseld met de andere functies in het dorp: schepen, borgemeester, kerkmeester. In de kleine dorpen waren niet veel mannen die voor dit soort functies in aanmerking kwamen, want men moest gegoed zijn, dat wil zeggen: grond bezitten, al was het maar een heel klein stukje grond. De armmeester werd voor twee jaar benoemd door de pastoor en een deel van de oud-bestuurders, de drost moest de benoeming bekrachtigen.¹²

naer voorgegaene examinatie wordt
 dede rekeninge van s' Hove wege
 mit den gesagprodeert, actum
 Deursen den 6. may 1739.

Rekeninge Voor Jan Ariens en Derk
 Jansen armenmeesters tot Deursen en
 Dennenborgch 1735 over de jaeren
 1735 en 1736.

J. Boerwartz Dvts

Onsfanck van hooren Renten.

	matd.	rat.	aan.
Sijne Chast: blit van den palts wijdt Rendmeester tot Ravenslein jaers twee Boijf. mader Rogge, die te praefsen en kiermsis se door armenmeesters worden wijt gespeent, dus in twee jaeren 4 matd.	4	"	"
de Vrouwen tot Deursen jaerlijc 4 rat rogh graefse matd, in twee jaeren	4	"	"
de weduwer en kinderen van arin schal- ken jaerlijc twee matd rogh, in twee jaeren wijt striicken goet jaers 3 rat rogh te we- ten, Jan Wiimslemmer 10 kannen de Esfg: aert voet 10 kannen de wed: francis voet 10 kannen gurd meegens 6 kannen. in twee jaeren te saemen	4	"	"
Derk van gelder en Gerrit vore jaers 1 matd: in twee jaeren.	2	"	"
* de Esfg: tonis Rullen jaers 1 matd: rogh in twee jaeren	2	"	"
de wed: van de Heer anselmus van dyck jaers 1 matd: in twee jaeren	2	"	"
de Esfg: juffrouw octmans tot batenborg jaers 4 rat in twee jaeren	4	"	"
de Esfg: Jan Grauen of antoni Wilens 3 rat in twee jaeren	"	6	"
beloopen aldus de rogh renten in twee jaeren vier boijf matd, en 13 matd: graefse matd dus 17 matd: 4 rat.	17	4	"
Onsfanck van terwe.			
de Esfg: Ruoms bijc tot Ravenslein jaers een rat terwe in twee jaeren.	"	2	"
Jan voet tot saemen jaers 1 rat in twee jaeren	"	2	"
bedraght aldus den onsfanck van terwe voor de twee jaeren te saemen	"	4	"

3. Armenrekening van Deursen-Dennenburg 1735-1736, folio 1. Coll. BHIC. NL-HtBHC 7595, Parochie St. Vincentius te Deursen-Dennenburg, inv.nr. 174, Rekeningen 1631-1803.

7 Van Miert, 'Oorlogslasten', 240, noot 1.

8 Hermans, *Verzameling*, nr. 249.

9 Van Wijngaarden, *Zorg*, 134.

10 Van Damme, *Armenzorg*, 145; Sachße & Tennstedt, *Geschichte*, 107.

11 Spijndingen waren algemene uitdelingen aan de armen, afkomstig van een officiële instantie. In het Land van Ravenstein waren dat de landsheer en de armenmeesters. De spijnding kon in natura zijn (brood, koren) of in geld.

12 Van der Ree-Scholten, *De grensgebieden*, 196-197.

Er waren tweejaarlijkse armenrekeningen, waarin de inkomsten en uitgaven genoteerd werden. Inkomsten bestonden uit het eigen vermogen, bestaande uit koren- en geldrenten en inkomsten van armenlanderijen. Dat eigen vermogen was in de voorgaande eeuwen opgebouwd uit legaten, schenkingen en rentes. Doordat die van plaats tot plaats verschillend waren geweest, waren ook de vermogens van de armenkassen in de dorpen verschillend. Het lag niet alleen aan de bevolkingsomvang. De landsheer gaf van oudsher *spijndrogge*, rogge die *uitgespijnd*, uitgedeeld werd aan de armen. Het ging in totaal om zeventien malder – ongeveer 150 liter – rogge, die, tot broden gebakken, in de dorpen uitgedeeld werden. De korenrenten werden in de loop van de achttiende eeuw steeds vaker in geld betaald.

De uitgaven bestonden zoals overal elders uit geld, voedsel (vooral roggebrood), kleding en brandstof. Maar er waren ook posten die specifiek zijn voor boerendorpen: hooi en stro, koeien en varkens, het huren van een wei en onderhoud aan de landerijen van de armen. Begrafenissen behoorden ook tot de normale uitgaven. Meestal werd alleen de doodkist betaald, een enkele keer echter veel meer: de doodbidders met hun mantels, vuur, licht en jenever bij het lijk, het doodskleed, winkelwaar, bijvoorbeeld wittebrood met kaas en stroop en bier tijdens de begrafenis, waskaarsen, de doodschuld.¹³ De koster, die ook schoolmeester was, kreeg schoolgeld voor de arme kinderen. Voor deze kinderen bestond een verplichte schoolgang als voorwaarde voor bedeling aan de ouders. Zo was dat ook in sommige steden in de Republiek. Was schoolgang geen voorwaarde voor bedeling, dan was het armenbeleid er in het algemeen toch op gericht arme kinderen naar school te laten gaan om ze regelmaat en discipline bij te brengen en hen voor te bereiden op een arbeidzaam leven.¹⁴

In de loop van de achttiende eeuw werd in het Land van Ravenstein steeds meer geld uitgegeven aan kostgeld, waardoor er minder geld voor de overige armen overbleef. Beheerskosten bleven laag, schommelden tussen de twee en vijf procent, terwijl die in de Republiek wel tot veertig procent konden oplopen.¹⁵ In het Land van Ravenstein bezaten de armenkassen alleen landerijen, geen gebouwen, die veel onderhoudskosten konden vergen. De landerijen werden verpacht en de pachters beheerden ze.

De armenrekeningen werden onder leiding van de pastoor opgesteld en nagekeken, vaak vele jaren later en vaak heel slordig. Waren er meer inkomsten dan uitgaven, dan moesten de armmeesters dat verschil teruggeven. Daar konden soms jaren overheen gaan. Uit de rekeningen van Deursen-Dennenburg komt het volgende, extreme, voorbeeld:

Claelbert Peters was in 1691-1692 armmeester. Bij de controle van die rekening in 1697 bleek een overschot van *f* 7,50. Dat moesten Claelbert Peters en zijn mede-armmeester nog terugbetalen. In 1740, ruim veertig jaar later, werd Claelberts helft van dit overschot alsnog ingevorderd. Claelbert leefde niet meer, maar zijn dochter Marij Claelberts werd erop aangesproken. Zij mocht het deel van haar vader *pro Deo*, 'Gode welgevallig', houden. Dat stemt overeen met een artikel uit het armenreglement: de armmeester mocht bij zijn verantwoording rekening houden met insolvente debiteuren.¹⁶ Marij Claelberts was toen waarschijnlijk arm en oud, maar zij kwam verder niet in de armenrekeningen voor. *Pro Deo* voor de armen, het niet hoeven betalen van de verschuldigde rente of pacht, kwam veel voor in de armenrekeningen, vooral in die van Deursen-Dennenburg in de eerste helft van de achttiende eeuw.

Het kwam ook voor dat de armmeesters meer hadden uitgegeven dan zij aan inkomsten hadden. Dan moesten zij dit bedrag dat uit eigen zak betaald was, terugkrijgen van de volgende armmeesters en moest het in die armenrekening genoteerd worden. Dat was echter zelden het geval.

De eindcontrole lag bij de drost, die slechts een enkele keer geen goedkeuring gaf. Hieruit blijkt dat de armenzorg een wereldlijke aangelegenheid was, al speelde de pastoor een voornamelijk rol, zowel bij de voordracht van nieuwe armmeesters, als bij het aansturen van de armmeesters, bij het beheren van de armenobligaties en bij de controle van de armenrekeningen. Hij was meestal de belangrijkste persoon in het dorp. De landsheer zorgde er via ‘concourseren’ voor dat de pastoors, allen geboren in het Land van Ravenstein, een behoorlijk niveau hadden.¹⁷ Deze wedstrijden, die in Düsseldorf gedurende drie dagen plaatsvonden, werden incidenteel gehouden. De deelnemende pastoors moesten schriftelijk en mondeling hun bekwaamheid laten zien, ook in een preek. De zes besten kwamen, in volgorde, in aanmerking voor openvallende pastorieën.

Soms kon het nadelig werken dat de pastoor uit de eigen omgeving kwam, vooral als hij nog jong was. Dan had hij niet voldoende gezag over de boeren die hem nog als klein jongetje hadden gekend. In Demen was in 1755 een nieuwe pastoor gekomen, Gerardus van Schaijick, die bijna veertig jaar daar pastoor bleef en dus in 1755 waarschijnlijk nog jong was. Zijn voorganger, die dertig jaar pastoor was geweest, had geen enkele armenrekening gecontroleerd en liet een insolvente boedel na. Van Schaijick kreeg van de drost opdracht de armenrekeningen vanaf 1721-1722 te controleren. Zijn verslag kwam eind 1759 – begin 1760 klaar.¹⁸ Daaruit bleek onder andere dat twee grote boeren in het verleden armmeester geweest waren en grote overschotten, een van ruim zestig gulden en een van honderd gulden, niet teruggegeven hadden. Van Schaijick kreeg het niet voor elkaar deze overschotten alsnog te innen en drong er bij de drost op aan de erfgenamen van deze boeren daarop aan te spreken. De drost volgde deze raad op. Dat duurde wel enige jaren, maar de laatste erfgenamen betaalden in 1767.

Deze hele gang van zaken is ook in de Franse tijd gewoon doorgegaan. De controle gebeurde vaak nog op de gewone manier, maar men wist niet meer bij wie nu de eindcontrole lag. Men liet het erbij. Er zijn voor Zeeland gegevens dat tijdens de Bataafse Republiek de overheid de controle weer wilde instellen.¹⁹ Mogelijk is dat toen ook voor de andere dorpen gebeurde.

Armenzorg in het Duitse Rijk

In het Duitse Rijk bestond voor de financiering van de algemene armenzorg een andere gang van zaken. Dat de overheid daar slechts in een deel van de behoeften voorzag en dat overall armenbussen stonden, was ook in het Land van Ravenstein en in de Republiek normaal. Maar in het Duitse Rijk werden wekelijks bij de mis of de kerkdienst collectes gehouden en waren er wekelijks of maandelijks huis-aan-huis-collectes. Was dit niet genoeg om de eigen armen te helpen, dan had de overheid soms het recht aan weinig vrijgevig burgers een minimale bijdrage op te leggen, in relatie tot hun vermogen.²⁰ In de hertogdom-

13 ‘Doodschuld’ is het verschuldigde bedrag aan de koster, waarvoor hij het lijk bezorgde en de zielmis zong.

14 Buursma, *‘Dese bekommerlijke tijden’*, 160; Van Damme, *Armenzorg*, 188; Schmidt, *“Gott”*, 70; Spaans, *Armenzorg*, 329; Trompetter, *Leven*, 192; Van der Vlis, *Leven*, 130-131; Van Wijngaarden, *Zorg*, 182-183; Zondergeld-Hamer, *Een kwestie*, 75-76.

15 Boon, *‘Uijt consideratie’*, uitgaven; Buursma, *‘Dese bekommerlijke tijden’*, 83, 490-496; Van Buyten, *‘De ellendigen’*, 546; De Kruijff, *‘De prijs’*, 32; Pot, *Arm Leiden*, 170; Prak, *‘Goede burenen’*, 154; Zondergeld-Hamer, *Een kwestie*, 38, 84.

16 Hermans, *Verzameling*, nr. 249.

17 BHIC, 825, Drost, inv.nr. 5, Verordeningen, 28 februari 1777.

18 BHIC, 1553, Demen-Dieden, inv.nr. 7, Rekeningen.

19 BHIC, 7629, Zeeland, inv.nr. 113, Uittreksel uit het “verbaal van den commissaris van het Staatsbewind der Bataafse republiek” om kerk- en armenrekeningen van Zeeland op te stellen, 1802.

20 Van Damme, *Armenzorg*, 145.

men Gulik en Berg, die dezelfde landsheer hadden als het Land van Ravenstein, werd het iets vriendelijker geformuleerd.²¹ Als de provisors met de kerkelijke collecten en met wat overbleef van de gasthuisrenten niet voldoende hadden voor de nooddrift der oude, zieke en gebrekkige armen, dan mochten zij de goedhartigen en vermogenden aanspreken en vermanen de behoeftigen te hulp te komen. Wie dan geneigd was te geven voor de armen, die kon de aalmoes aan de provisors geven of deze zelf aan de armen geven. Wie ook anders, zonder medeweten van de provisors, geneigd was de armen iets te geven, zou daarin niet gehinderd worden en er zou geen maat gegeven worden. Maar kloosters en andere instellingen werden geacht hun aalmoezen aan de provisors te geven of ze minstens op hun aanwijzingen uit te delen aan wie dit het meest nodig had. In andere Duitse gebieden was het verboden privé aan de armen te geven. Daar kwam wel verzet tegen, bijvoorbeeld in Koblenz en Trier. Dit verzet was vooral afkomstig van de adel, die zich door vrijgevigheid wilde profileren.²² Wat de provisors bij het rondgaan kregen of wat hun verder door goede lieden gegeven werd, dat ging in een kist met twee of drie sleutels, waarvan iedere provisor er één had. Zij openden hem als het voor de armen nodig was. Als er in een plaats geen goede armenvoorziening was, dan zou daar door de overheid aan de armen een merkteken gegeven worden waar en hoe ver men bedelen mocht. Er waren geen inkomsten in natura, zoals in het Land van Ravenstein.

Vaak hadden eigen armen een bepaalde tijd (bijvoorbeeld van drie maanden tot een jaar) recht op bedeling. Dat stond dan op een biljet dat de arme moest tonen als hij of zij zijn of haar bedeling op een vaste dag bij de provisors kwam afhalen.²³ Hoe het met de armen gesteld was, moest goed in de gaten gehouden worden. Daarom had de overheid bepaald dat in iedere buurtschap een deugdzame man aangewezen werd, die de overheid kon melden of iemand ziek of arm geworden was en dus behoefte had aan bedeling. Maar hij moest er ook op toezien of de armen zich eerbaar gedroegen en of zij niet weer tot arbeid in staat waren.

Arme scholieren mochten binnen een bepaalde afstand van de school overdag bij mensen aan de deuren bedelen, maar zij mochten niemand op straat of op andere plaatsen nalopen. De schoolmeester moest daarop toezien.

Niet altijd kwam het ingezamelde geld voornamelijk aan de armen ten goede. In het Land van Ravenstein kwam in (Neer)Langel een deel van de inkomsten bij de kerk terecht.²⁴ In Nassau-Katzenelnbogen waren de aalmoezen in de eerste plaats bedoeld voor de dominee en de godsdienstleraar en in de tweede plaats voor het onderhoud van de scholen, het onderwijs aan de arme kinderen of het leren van een ambacht. Wat er overbleef was voor de armen, de gebrekkigen en de zieken.²⁵

De collectes liepen in het hele Duitse Rijk in de loop van de achttiende eeuw terug. De financiering van de armenzorg ontwikkelde zich daardoor van zelfhulp door de gemeenschap tot een door de overheid opgelegde belasting.²⁶

Armeninstellingen

In elke stad van de Republiek waren er verscheidene instellingen die zich bekommerden om de armen, vaak gediifferentieerd naar godsdienst: armenkassen, diaconieën, weeshuizen, gasthuizen. Alle beheerden het eigen vermogen en moesten rekeningen opstellen van hun inkomsten en uitgaven.²⁷ In het Duitse Rijk bleven in de rooms-katholieke landen de instellingen vaak autonoom. In de protestantse landen had de overheid de instellingen aan zich getrokken, maar verschenen er vaak toch weer aparte instellingen, zoals dat ook in de

Republiek het geval was.²⁸ Berlijn was een apart geval. Daar had de Pruisische koning in de achttiende eeuw gezorgd voor een heel scala aan armenvoorzieningen: armenhuizen, hospitaal, armenkassen en collectes.²⁹ Van al deze instellingen konden armen zonder onderscheid naar religie gebruik maken. Dat was christenplicht, maar het zorgde ook voor een geordende samenleving. Men moest echter geboren Berlijner zijn of er al drie jaar wonen, voordat armen hiervoor in aanmerking kwamen. In 1742 was een *Arbeits-Haus* gesticht om de uit de hand gelopen straatbedelarij te reguleren. Hierin werden alle oude en andere hulp vragende en meelijwekkende personen die niet wilden bedelen, opgenomen. Zij werden naar hun vermogen aan het werk gezet. Afgezonderd van hen werden bedelaars erin ondergebracht, samen met landlopers, na rechterlijk vonnis, en vrouwen die in het hospitaal genezen waren van venerische ziekten. Zij werkten allen enige tijd onder leiding.

In het Land van Ravenstein was er, naast de plaatselijke armenkassen, ook een centrale instelling voor armen uit het hele Land: de Dertien Armenkamers te Herpen. Daar was alleen plaats voor de allerarmsten.³⁰ Deze instelling was begin zestiende eeuw bij testament bepaald door de toenmalige heer van Ravenstein, Philips van Kleef of van Ravenstein, en gesticht door de voogd van de erfgenaam. De rentmeester zorgde voor de onkosten ervan. De instelling bestond uit dertien kamers vlakbij de kerk van Herpen. In twaalf ervan mochten arme mannen of echtparen wonen, zonder kinderen. In de dertiende kamer woonde een vrouw die er een tweede bij mocht zoeken. Zij zorgde(n) voor de arme mannen. Allen moesten alle missen in Herpen bijwonen en bidden voor de landsheer. Bidden voor de landsheer was ook elders gebruikelijk.³¹ Zoals gezegd hadden in de steden van de Republiek de instellingen elk een eigen bestuur en was er weinig bemoeienis van de overheid. In het Land van Ravenstein bestond alleen deze instelling, waar de overheid strak de hand in had. Het lijkt er wel op dat de armenkamers aan het eind van de achttiende eeuw niet meer werkelijk bewoond werden. De rentmeester zorgde ervoor dat het geoormerkte geld in de armenkassen van de verschillende dorpen terecht kwam.³²

Armenzorg, een financiële vergelijking

Het is moeilijk na te gaan of de armen daadwerkelijk voldoende geholpen werden. Bedeling was altijd aanvullend op wat de arme zelf verdiende, was afhankelijk van de noden van de dag en van de inkomsten van de armenkas. Volgens Prak beschikten de stedelijke armen-

21 NL-KB 0143 df, Gùlich- und Bergische Policey-Ordnung des Fürsten ... Wilhelms, Herzogen zu Gùlich, Cleve und Berg [u.s.w.] [Gulikse en Bergse Policey-Ordnung, uitgevaardigd door keurvorst Johan Wilhelm, Paltsgraaf, hertog van Gulik, Kleef en Berg, heer tot Ravenstein, enz., in 1751].

22 Schmidt, "Gott", 79.

23 Sachße & Tennstedt, *Geschichte*, 107

24 Van Lith-Droogleeveer Fortuijn, *De armenzorg*, 173.

25 Schmidt, "Gott", 71.

26 Sachße & Tennstedt, *Geschichte*, 107-108; Van Damme, *Armenzorg*, 145

27 Buursma, "Dese bekommerlijke tijden", 52, 125 (Groningen); Pot, *Arm Leiden*, 160-164; De Kruijff, "De prijs", 24-51 (s-Hertogenbosch); Spaans, *Armenzorg*, 268-269 (Friesland); Trompetter, *Leven*, 170-171 (Almelo); Van Wijngaarden, *Zorg*, 47-48 (Zwolle); Zondergeld-Hamer, *Een kwestie*, 11-12, 38, 83-84, 134-135 (Weesp).

28 Schmidt, "Gott", 63.

29 Sachße & Tennstedt, *Geschichte*, 139-153.

30 Hermans, *Verzameling*, nr. 76; BHIC, 7398, Herpen, inv.nr. 169, Akte.

31 Boele, *Leden*, 236-237.

32 Op een kadastrale kaart van Herpen uit 1832 (BHIC, Kaarten en tekeningen, 2104, MIN10078C01, Minuutplan Herpen Sectie C blad 1) staan benoorden de kerk dertien percelen van ongelijke grootte afgebeeld, waarvan er acht bebouwing hebben. Mogelijk was dat wat er nog restte van de Dertien Armenkamers. Van der Aa meldt in 1844 dat er vroeger in Herpen een liefdadig gesticht was, dat 'voor een reeks van jaren' afgebrand was en dat de rest, bouwvallig, afgebroken was (Van der Aa, 466).

kassen in de Nederlanden over twee à drie gulden per inwoner per jaar. Volgens Kappelhof was dit op het platteland minder.³³ Uit later onderzoek blijkt dat de steden de door Prak genoemde bedragen vaak ook niet haalden. Kappelhofs opmerking blijkt voor het Land van Ravenstein te kloppen. De volkstelling van 1806 kan gekoppeld worden aan de inkomsten van de meeste dorpen. De volkstelling van 1725 kan bovendien gekoppeld worden aan de inkomsten in Deursen-Dennenburg en Demen-Langel. Uit beide koppelingen resulteren bedragen per persoon per twee jaar. Deze zijn vergeleken met gegevens van drie steden in de Republiek. Ook is een vergelijking mogelijk met het agrarische dorp Erichem in de Betuwe, ongeveer even groot als Deursen-Dennenburg, maar protestant. Daar waren twee armenkassen: die van de overheid en de diaconie; voor de berekening zijn de inkomsten samengevoegd.

Beschikbaar armengeld gemiddeld per persoon³⁴

Zorg ten aanzien van de armen

De overheid in het Land van Ravenstein verleende op drie verschillende manieren zorg aan de armen. Die zorg betrof de volgende groeperingen:³⁵

- 1) De fatsoenlijke dorpsarmen die bedeed werden uit de armenkas van het dorp. Onder fatsoenlijke armen worden die armen verstaan die zich volgens de toen geldende normen goed gedroegen, maar niet meer in hun levensonderhoud konden voorzien.
- 2) De fatsoenlijke *uytheemse* armen. Onder deze groep worden die armen verstaan die zich in het Land van Ravenstein hadden gevestigd toen zij nog niet arm waren, die zich volgens de toen geldende normen goed gedroegen, maar die later tot armoede vervallen waren.
- 3) De onfatsoenlijke *uytheemse* armen, het loslopende volk, bedelaars en vagebonden. Daaronder worden alle vreemde passanten verstaan die zich zonder een legitimatiebewijs ophielden in het Land van Ravenstein en niet in hun levensonderhoud konden voorzien.

Deze drie groeperingen worden achtereenvolgens behandeld. Daarbij komt het beleid elders in West-Europa eveneens ter sprake.

1. De fatsoenlijke dorpsarmen

De landsheer had bepaald hoe door de armmeesters omgegaan moest worden met de armen en de drost oefende daarop controle uit. De armmeester beloofde bij zijn eedaflegging tegenover de schout de armenrentes volgens een kopie uit het armenregister te innen, niets achter te houden, maar ze onpartijdig uit te reiken aan de armen die het echt nodig hadden, altijd alleen aan de fatsoenlijke armen. Gaf men het aan onfatsoenlijke armen, dan riep men de wrake Gods over zich af. Daarom moest de armmeester aan de pastoor bekend maken welke armen volgens zijn geweten niet in aanmerking kwamen voor bedeling.³⁶ Van dit laatste is in de armenrekeningen niets terug te vinden. Ook kon niet nagegaan worden of alleen fatsoenlijke armen bedeed werden, al zal dat, vooral in de kleinere dorpen, wel het geval geweest zijn vanwege de sociale controle en de belangrijke rol van de pastoors.

De uitdelingen aan de armen volgden nooit een standaardprocedure, zelfs niet bij de spijndingen. Er werd altijd gekeken naar de mogelijkheden van de armenkas en naar de noden van de armen. Dit betekende dat met name genoemde armen – alleen voor hen was het na te gaan – vaak vele malen in één armenrekening voorkwamen. Een extreem voorbeeld

is Jan Willems uit Deursen-Dennenburg, die tussen 1692 en 1714 in de armenzorg zat. In de armenrekening van 1693-1694 kwam hij 27 keer voor. Hij kreeg rogge, tarwe, hooi, stro, turf, erwten, knolzaad, dorens, hout, bier, een big en er werd voor hem een wei gehuurd. In de jaren erna kreeg hij veel minder en minder vaak, tot hij in 1714 stierf. Uit de armenkas werden toen alleen nog voor zijn begrafenis de dragers met hun kannetje bier betaald.³⁷

2. Immigratie van fatsoenlijke personen

Bij immigratie moest men ervoor zorgen dat de nieuwe inwoners van binnen en buiten het Land van Ravenstein niet ten laste van de armenkas in het nieuwe dorp zouden komen en dat alleen fatsoenlijke mensen binnenkwamen. De landsheer in de persoon van de drost eiste daarom dat nieuwelingen voldoende kapitaalkrachtig zouden zijn. Op 9 juni 1714 vaardigde drost C.F. baron Von Wachtendonck een ordonnantie uit die betrekking had op de toevloed van vreemdelingen in Stad en Land van Ravenstein.³⁸ In die ordonnantie staat nauwkeurig de gang van zaken beschreven hoe een nieuweling zich in het Land van Ravenstein kon vestigen. Iedere immigrant moest aan de drost toestemming (een schriftelijke *attestatie*) vragen om in het Land van Ravenstein te mogen wonen; hij diende daarbij in het bezit te zijn van een vermogen van minimaal vijfhonderd gulden of daarvoor een borg te stellen. Ieder die zonder toestemming en borg in het land was komen wonen, moest binnen zes weken na afkondiging van de ordonnantie alsnog toestemming vragen en een borg stellen. Gebeurde dit niet, dan moest hij vertrekken. Vertrok hij niet, dan zou hij arbitraal (dat wil zeggen: volgens de geldende regels) gestraft worden. De armmeesters mochten zulke mensen niets geven. Deden zij dit wel, dan kregen ze elke keer een boete van vier gulden. Vermelden zij het in hun rekening, dan werd dat bedrag niet gevalideerd. Dat betekende dat zij het uit eigen zak moesten betalen. Borgemeesters en richterbodes, de plaatselijke vertegenwoordigers van de drost, waren verplicht ieder jaar aan het eind van de ambtsperiode van de borgemeester een lijst op te stellen van alle vreemdelingen die in hun dorp of in de stad waren komen wonen. Voor borgemeesters gold bij nalatigheid een boete van tien gulden, de richterbode werd uit zijn ambt gezet. De richterbodes maakten deze ordonnantie bekend. Dit betekende dat de ordonnantie op de twee eerstvolgende zondagen, 10 en 17 juni 1714, in de kerken werd afgekondigd.

In deze ordonnantie is sprake van vreemdelingen van buiten het Land van Ravenstein. Maar ook mensen die binnen het Land van Ravenstein verhuisden, moesten in het dorp van vestiging aantonen dat zij geërfd waren voor minstens vijfhonderd gulden. Dat was de borg. Er werd niet gevraagd hoe zij in hun levensonderhoud voorzagen, de borg van vijfhonderd gulden was de enige eis. Konden zij dit niet aantonen, dan waren zij verplicht een borgbrief of een ontlastbrief te tonen. Van die borg- en ontlastbrieven zijn voor vele dorpen hele stapels bewaard gebleven, ook uit de Franse tijd.³⁹ Daarbij zitten de brieven van

33 Prak, 'Armenzorg', 68; Kappelhof, *Armenzorg*, 40.

34 Langel kreeg in 1784 een legaat, Schaijk in 1796. Van Lith-Droogleeve Fortuijn, *De armenzorg*, 170, 222, 297; De volkstellinggegevens van 1806 zijn gekoppeld aan de dichtstbijzijnde armenrekeningen. Delft, Utrecht, Zwolle: Van Nederveen Meerkerk en Teeuwen, *'The stability'*, 96-98. Erichem: Boon, *'Uijt consideratie'*, 12.

35 De tweedeling fatsoenlijke – onfatsoenlijke armen is afkomstig van Lis, Soly, Van Damme, *Op vrije voeten?*, 35-36. De term uyt-heemse armen is afkomstig uit de eigentijdse bronnen van het Land van Ravenstein voor armen die van buiten het Land kwamen.

36 Hermans, *Verzameling*, nr. 502.

37 BHIC, 7595, Deursen-Dennenburg, inv.nr. 174, Rekeningen 1631-1803; Van Lith-Droogleeve Fortuijn, *Armenzorg*, 153.

38 Deze is bewaard gebleven voor Boekel en Schaijk: BHIC, 7615, Boekel, inv.nrs. 87-88, Protocol; inv.nr. 89, Ontlastbrieven; BHIC, 7625, Schaijk, inv.nr. 146, Lijsten.

39 BHIC, 7388, Ravenstein, inv.nr. 80, Register; inv.nrs. 81-90, Ingekomen; BHIC, 7595, Deursen-Dennenburg, inv. nr. 182, Borg- en ontlastbrieven; BHIC, 7615, Boekel, inv.nrs. 87-88, Protocol; inv.nr. 89, Ontlastbrieven; BHIC, 7621, Reek, inv.nr. 30, Akten; inv.nr. 31, Register; BHIC, 7625, Schaijk, inv.nr. 145, Ingekomen; inv.nr. 147, Protocol; BHIC, 7629, Zeeland, inv.nr. 106, Borg- en ontlastbrieven; BHIC, 7651, Uden, inv.nrs. 358-359, Ingekomen.

immigranten van buiten het Land van Ravenstein en van daarbinnen door elkaar heen. In de armenrekeningen zijn geen sporen van borg- en ontlastbrieven teruggevonden.

Een ontlastbrief, die ook wel een *acte van borgtocht* of *borgtale* werd genoemd, werd in de plaats van herkomst opgesteld ten behoeve van de nieuwe inwoner. Volgens Prak waren borgbrief en ontlastbrief twee woorden voor hetzelfde soort document, dat ook wel aangeduid werd met acte van indemniteit of acte van cautie. Volgens Davids werd een acte van cautie alleen afgegeven in het dorp van geboorte. Die was dus gelijk aan de ontlastbrief.⁴⁰ In een ontlastbrief verklaarden functionarissen uit het dorp van herkomst dat de persoon in kwestie van wettige geboorte was, dat zijn ouders eerlijke lieden waren en dat hij zich altijd goed gedragen had. Zij stelden zich garant voor de genoemde persoon en voor de helft van zijn of haar wettige kinderen, al geboren of nog geboren wordend, voor het geval hij of zij tot armoede zou vervallen. In dat geval betaalde de armenkas uit het geboortedorp, voor zover deze daartoe in staat was, bedeling aan het dorp van vestiging tot een bedrag van vijfhonderd gulden. Dat is een heel hoog bedrag: de totale inkomsten van de armenkassen van de dorpen kwamen tot aan het eind van de achttiende eeuw alleen in Ravenstein en Herpen boven de vijfhonderd gulden uit. De opmerking dat de armenkassen alleen zouden uitkeren als ze daartoe in staat waren, staat er niet voor niets bij. De functionarissen die de ontlastbrief ondertekenden, waren lang niet altijd dezelfde. Combinaties van pastoor, armmeesters, schepenen en richterbode in plaats van de landschrijver, drost of borggemeesters zijn teruggevonden.

Het kon zijn dat het dorp van herkomst geen ontlastbrief wilde geven. Dan bestond de mogelijkheid met een borgbrief te komen. Deze was opgesteld voor schepenen van het dorp van herkomst of van het dorp waar de nieuweling zich wilde vestigen. Twee individuele personen stelden zich voor de nieuweling met de helft van diens (toekomstige) wettige kinderen borg voor een bedrag van vijfhonderd gulden. De borgen stelden hun bezit als onderpand. Bij echtparen kreeg de man voor de ene helft van de kinderen en de vrouw voor de andere helft van de kinderen een garantie. Hoe dat in de praktijk uitwerkte, is niet goed na te gaan. Borg- en ontlastbrieven zijn dus, in tegenstelling tot wat Prak stelt, twee aparte soorten brieven, in ieder geval voor het Land van Ravenstein.

Periodiek werd het gecontroleerd. Personen die een vermogen hadden van minstens vijfhonderd gulden mochten zich vrij vestigen, maar moesten wel een schriftelijk bewijs van de drost hebben als ze van buiten het Land van Ravenstein kwamen.

De algemene ordonnantie van 9 juni 1714 is voor Boekel en Schaijk bewaard gebleven. Eraan vast zit in beide dorpen een protocol, met namen van immigranten die naar aanleiding van de ordonnantie opgeroepen waren. In tegenstelling tot wat in de ordonnantie stond, werden ook personen opgeroepen die vanuit een ander Ravensteins dorp verhuisd waren. Dat protocol geeft een aardige kijk op de gang van zaken. Mogelijk was het nieuw beleid om systematisch na te gaan hoe het gesteld was met de immigranten. In Boekel bijvoorbeeld werden ook personen opgeroepen die er al heel lang woonden: 26, 30 of 50 jaar. Er werden 33 personen, hoofden van huishoudens, opgeroepen, 25 van buiten het Land van Ravenstein, 8 van daarbinnen. Een deel van de opgeroepen personen had toestemming van de drost, waarvan het bewijs getoond werd. Een deel was voldoende geërfd en mocht blijven. Wel moesten ze de normale rechten betalen: aan de drost één ducaton jura en aan het dorp een halve ducaton recognitiegelden.⁴¹ Deze vier en een halve gulden waren in de tweede helft van de achttiende eeuw tot achttien gulden opgelopen. Dit was ook een manier om de toestroom af te remmen.

Bij de opgeroepen personen waren veel probleemgevallen. Konden deze mensen niet aan de voorwaarden voldoen, dan waren zij verplicht te vertrekken op straffe van twaalf gulden en de arbitrale straf. Er werd duidelijk wel naar de omstandigheden gekeken, maar men was streng. Het aantal jaren dat de immigranten in Boekel woonden, telde nauwelijks mee. Van belang was de vraag of de persoon in kwestie zich correct gedroeg. Men wilde alleen fatsoenlijke mensen toelaten, zodat ook alleen fatsoenlijke mensen eventueel bedeed zouden worden door de armenkas. Het kwam voor dat familieleden weigerden zich borg te stellen voor een immigrant. Dat was verdacht. De persoon in kwestie moest binnen acht dagen elders een borg zoeken: men hield het in de gaten. Er waren ook verzachtende omstandigheden: ouderdom en invaliditeit. Dit waren tevens de belangrijkste categorieën voor armenzorg. Daarbij behoorde ook zorg voor deze ouden en invaliden door familieleden. Een verklaring *op zijn vromigheid* dat men indertijd van de drost toestemming had gekregen om te komen wonen, maar dat men het bewijs was kwijtgeraakt, werd wel geaccepteerd. Getrouwd zijn met een Boekelse was daarentegen niet voldoende. Vooral als er minderjarige kinderen waren of nog konden komen, moest men met borg- of ontlastbrieven komen. Het maakte wel uit of de kinderen al dan niet in Boekel geboren waren. In het eerste geval was men coulanter. Als de Boekelse stierf, moest de immigrant, hoe lang hij er ook al woonde, toch nog een borg stellen of anders vertrekken. Ook kwam het voor dat een immigrant woonde op grond van een ander die borg voor hem stond. Zodra hij zou verhuizen, golden weer de algemene regels. Had men wel goederen, maar waren die geen vijfhonderd gulden waard, dan diende men toch om te zien naar een borg. Alle immigranten kregen de tijd om hun zaken in orde te maken. Zes weken was de normale termijn. Op zaterdag 28 juli 1714, krap zes weken na de tweede afkondiging van de ordonnantie, werden de beslissingen over de meeste personen genomen, opgeschreven en ondertekend door de vice-drost, borgemeesters, schepenen, armmeeesters en de richterbode. Uitsstel kon ook verleend worden bij langere afwezigheid van het hoofd van het huishouden. Er waren immers veel Hollandgangers, seizoensmigranten. Maar daarvan kwam geen afstel.

Hetzelfde beeld rijst op uit het protocol van Schaijk.⁴² Daar werden in 1714 35 personen opgeroepen. Als de immigranten er al vele jaren woonden, mochten zij blijven, al moesten zij borgen stellen. Een attestatie van de drost was noodzakelijk als men van buiten het Land van Ravenstein kwam. Als zij redelijk wel geërfd waren, was dat voldoende en hoefden zij geen borg te stellen. De goederen moesten dan wel in Schaijk liggen, anders was er toch een borg nodig.

Uit de Maasdorpen zijn eveneens protocollen overgeleverd uit 1714, zonder de ordonnantie.⁴³ 73 personen werden opgeroepen: 17 uit Huisseling, 31 uit Deursen-Dennenburg en 27 uit Demen-Langel. Dat waren er zeer veel in verhouding tot het aantal huishoudens. Die aantallen zijn bekend uit de volkstelling van 1725: Huisseling bezat 37 huishoudens, Deursen-Dennenburg 57 en Demen-Langel 41. Het wijst op een grote mobiliteit, veel groter dan in Schaijk, waar in 1700 meer dan 166 huishoudens waren.⁴⁴ Voor Boekel is het slechter na te gaan. Daar waren in 1739 288 huishoudens, maar dat is weer 25 jaar later.⁴⁵ Toch lijkt ook hier de officiële mobiliteit geringer.

40 De algemene gang van zaken is afgeleid uit de borg- en ontlastbrieven van Zeeland (BHIC, 7629, Zeeland, inv.nr. 106, Borg- en ontlastbrieven) en vervolgens vergeleken met borg- en ontlastbrieven van andere dorpen. Davids, 'De migratiebeweging', 140; Prak, 'Armenzorg', 82.

41 Een ducaton is een goudgulden en bedraagt 3 gulden. 'Jura' wil zeggen wat er gerechtelijk verschuldigd was.

42 BHIC, 7625, Schaijk, inv.nr. 146, Lijsten.

43 BHIC, 825, Drost, inv.nr. 6, Verordeningen.

44 BHIC, 7625, Schaijk, inv.nr. 141, Staat.

45 BHIC, 7615, Boekel, inv.nr. 3, Akte.

Uit al deze protocollen rijst het beeld dat de fatsoenlijke immigranten vooral personen waren die individueel of met een gezin kwamen en dat huwelijken of andere familieomstandigheden de belangrijkste factoren waren van hun komst.

Migratie, een vergelijking

De migratie zoals die in het Land van Ravenstein geregeld was, kan vergeleken worden met die in de omringende gebieden: het Duitse Rijk, de Republiek, de Zuidelijke Nederlanden en Engeland.⁴⁶ Het algemene beeld is dat in de late middeleeuwen migratie plaatsvond van het platteland naar de steden, omdat de steden veiligheid, werkgelegenheid en sociale voorzieningen verschaften.⁴⁷ In de vroegmoderne tijd waren er nog steeds stromen migranten op weg naar de steden, maar ook tussen de steden. De veiligheid speelde eigenlijk geen rol meer, maar werkgelegenheid en sociale voorzieningen bleven belangrijk. Daarnaast waren mogelijkheden om een opleiding te volgen aantrekkelijk. Ook het geloof werd een migratiefactor.⁴⁸ Bij de migranten zaten lieden van allerlei slag en ze waren meestal niet kapitaalkrchtig. De rijke reizigers beschikten over een legitimatiebewijs, afgegeven door hun woonplaats. Maar van de overige migranten was lang niet iedereen welkom in de stad. Uitgangspunt bij de vergelijking zijn de edicten van Karel V van 1530 voor het Duitse Rijk, waartoe het Land van Ravenstein behoorde, en van 1531 voor de Nederlanden.⁴⁹ Met betrekking tot de fatsoenlijke armen ontstonden in de loop van de tijd verschillen. Karel V had bepaald dat mensen alleen hun woonplaats mochten verlaten als ze van hun plaatselijke overheid een bewijs van hun reden van vertrek hadden; in hun nieuwe woonplaats konden ze pas na een jaar een beroep doen op de armenzorg. In de bronnen van Ravenstein uit de achttiende eeuw – de ordonnanties en de borg- en ontlastbrieven – staat nergens dat de mensen een reden van vertrek moesten opgeven. Ook in de literatuur over de andere gebieden is dit niet terug te vinden. In de loop van de zeventiende eeuw hadden de te vergelijken gebieden meer zelfstandigheid verworven. Engeland, waar de edicten van Karel uiteraard nooit van toepassing zijn geweest, en de Republiek waren soevereine staten. Het waren beide kapitalistische, stedelijke maatschappijen met een hoogontwikkelde markteconomie, waar het platteland nauw bij betrokken was. De Zuidelijke Nederlanden, die in de zeventiende eeuw Spaans, in de achttiende eeuw Oostenrijks bezit waren, maar desondanks een redelijke mate van zelfstandigheid kenden, waren een agrarische samenleving met huisindustrie, waar het kapitalisme pas aan het eind van de achttiende eeuw zijn intrede deed. Het kleine Land van Ravenstein was een agrarische dorpsamenleving, vrijwel zonder kapitalistische invloeden. Het Duitse Rijk bestond uit talrijke zelfstandige staten en staatjes.

Arme migranten konden op zeer diverse manieren aanspraak maken op bedeling. De geboorteplaats speelde altijd een rol als plaats waarheen armen verwezen werden als ze in de woonplaats geen recht hadden op bedeling. Karel V had bepaald dat de woonplaats voor de geboorteplaats in de plaats kwam als iemand er langer dan een jaar woonde. In het Land van Ravenstein werd geen termijn genoemd en is ook geen termijn af te leiden uit de armenrekeningen. In de Zuidelijke Nederlanden hadden de aartshertogen in 1618 bepaald dat deze termijn op drie jaar kwam te liggen en dat bleef daar zo tot aan de Franse tijd. Dit gold voor gezinshoofden; getrouwde vrouwen en minderjarige kinderen volgden het gezinshoofd.⁵⁰ In de Republiek was aanvankelijk ook geen termijn genoemd. De economisch bloeiende steden hadden een grote behoefte aan arbeidskrachten. Wie werkloos was geworden, trok naar een andere stad. Dat veranderde langzamerhand, maar niet in alle steden en in de steden die wel tot een termijn overgingen, gebeurde het meestal op verschil-

lende tijden; zelfs binnen een stad kon het verschillen.⁵¹ In Amsterdam hanteerde de stedelijke armenzorg in 1612 een termijn van twee jaar, die in 1650 geleidelijk gegroeid was tot zes jaar. In de achttiende eeuw was het zeven jaar. De hervormde diaconie begon met een termijn van een half jaar, halverwege de zeventiende eeuw was dat twee jaar geworden, rond de eeuwwisseling vier jaar, halverwege de achttiende eeuw vijf jaar voor Nederlanders en zes jaar voor buitenlanders. In Graft was het in de zeventiende eeuw voor immigranten uit Holland twee à drie jaar, voor immigranten van daarbuiten zeven jaar. In Zwolle bestond geen termijn; in Groningen was het in 1624 al tien jaar; in Leeuwarden was het in 1624 twee jaar en werd het in 1660 vijf jaar; in Hoorn was het zes jaar; in Rotterdam twee jaar; in Haarlem in 1678 vier jaar; in Leiden in de jaren zestig van de achttiende eeuw drie jaar, na 1775 vijf jaar; in Utrecht eerst zes, later acht jaar. In 's-Hertogenbosch vormde het Geefhuis omstreeks 1770 het dieptepunt met een termijn van vijftien jaar. De overige instellingen daar hanteerden deze eis niet. In Engeland werd in 1691 wettelijk vastgelegd dat een immigrant die niet voldoende gegoed was, na een leerjaar van een jaar of nadat hij een jaar een openbare functie had bekleed, formeel tot die woonplaats behoorde en daar recht had op bedeling.⁵² Maar eind achttiende eeuw werd het overal voor migranten steeds moeilijker om een vestigingsvergunning te krijgen. Iedere woonplaats voerde een eigen beleid.

Een andere manier om greep te houden op migratie was het gebruik van borgbrieven, die ook wel *actes van indemnatie* of *actes van cautie* genoemd werden. Hierboven bleek al dat auteurs de begrippen door elkaar gebruikten en dat daarover geen consensus bestaat. In het Land van Ravenstein zagen we dat er een duidelijk onderscheid gemaakt werd tussen borgbrieven en ontlastbrieven.

In de Zuidelijke Nederlanden maakte men ook gebruik van borgbrieven, die daar *actes de garant* of *warranties* genoemd werden.⁵³ Deze stemden overeen met de ontlastbrieven van het Land van Ravenstein. De garantie, afgegeven door het geboortedorp, betrof een bepaalde som, meestal 150 gulden. Regionaal bestonden er grote verschillen in het gebruik ervan. In het algemeen werden ze gevraagd bij binnenkomst, maar in de Kempen werden ze pas gevraagd bij een huwelijk, wanneer de kans om tot armoede te vervallen groter werd. In het zuiden van Brabant werden ze minder afgegeven dan in het noorden. Sommige steden gaven helemaal geen borgbrieven, want het belemmerde de mobiliteit van de arbeiders. Een apart systeem was de collectieve garantie, bilateraal of multilateraal, die nabijgelegen woonplaatsen in de achttiende eeuw met elkaar sloten. Migrant kwamen vaak van nabij. Armen konden dan teruggestuurd worden naar hun geboorteplaats of kregen in de woonplaats ondersteuning vanuit het geboortedorp.

In de Republiek kende men het onderscheid tussen borg- en ontlastbrieven niet. De borgbrieven werden meestal door de plaats van herkomst gegeven, veelal de armenzorg, maar ook wel door particulieren. Vaak stond er een beperkte termijn in, twee of drie jaar, waarbinnen de borgbrief van kracht was. Ze werden pas uitgegeven vanaf het einde van de zeventiende eeuw, toen de economie terugliep.⁵⁴ De Staten van Holland hadden hierbij in

46 Winter, 'Caught', 137-162; Looijesteijn en Van Leeuwen, 'Establishing', 211-251; Van Damme, *Armenzorg*, 120, 166; Sachße en Tennstedt, *Geschiede*, 107-110.

47 Blockmans, 'Urbanisatie', 38-39.

48 Van Nederveen Meerkerk, 'Werkgelegenheid', 103, 110-111.

49 Van Damme, *Armenzorg*, 113-114.

50 Van Damme, *Armenzorg*, 120; Winter, 'Caught', 144.

51 Davids, 'De migratiebeweging', 137; Prak, 'Overvloed', 13-14; Van Wijngaarden, *Zorg*, 96; Van Leeuwen, 'De rijke Republiek', 224; Buursma, 'Dese bekommerlijke tijden', 90, 321; Van Deursen, *Een dorp*, 218.

52 Winter, 'Caught', 140.

53 Winter, 'Caught', 144; Winter, 'Regulating', 184-191.

54 Prak, 'Armenzorg', 82-84; Zondergeld-Hamer, *Een kwestie*, 130; Looijesteijn en Van Leeuwen, 'Establishing', 230-232.

1682 het initiatief genomen door te verklaren dat een migrant na een jaar in zijn nieuwe woonplaats niet meer teruggestuurd kon worden naar zijn oude woonplaats. Dit lijkt sterk op wat Karel V anderhalve eeuw eerder had bepaald. De bepaling van de Staten van Holland werd in de overige gewesten overgenomen. Niet overal ging men gebruikmaken van borgbrieven. In Friesland zijn ze nooit gevraagd. Groningen vroeg die pas vanaf halverwege de achttiende eeuw, wat erop wijst dat immigranten daar pas betrekkelijk laat een probleem werden. Leiden gaf ze al vanaf 1682, maar ze waren niet verplicht en de stad gaf ze niet graag, want ze waren onvoordelig voor de stad. Vanaf 1785 werden ze niet meer uitgegeven. Amsterdam wilde er helemaal niet van weten, want daar bleef een grote behoefte aan arbeidskrachten bestaan.⁵⁵ Veel steden gingen aan de poort controleren en eisen stellen.⁵⁶ Rotterdam stelde een borgsom verplicht van driehonderd gulden en leek daarmee enigszins op het Land van Ravenstein. Steden zoals Leiden, Rotterdam en Haarlem gingen ook intern controleren. Daartoe waren ze opgedeeld in wijken waarbinnen speciale controleurs waren aangesteld. Dat is wel enigszins te vergelijken met de verschillende dorpen in het Land van Ravenstein.

In Engeland stelde de overheid in 1697 het gebruik in van een *certificate*, een borgbrief. Als een migrant in zijn nieuwe woonplaats een beroep moest doen op de armenzorg, kon hij soms van de plaatselijke armenkas ondersteuning krijgen. Meer voorkomend was dat hij teruggestuurd werd naar zijn plaats van herkomst, of dat er gebruik gemaakt werd van het systeem van *out-parish relief*, waarbij bedeling werd overgemaakt van de plaats van herkomst naar de woonplaats van de migrant. Dit stemt overeen met de ontlastbrief van het Land van Ravenstein.

In het Duitse Rijk bestond het Heimatrecht, het recht om in de plaats van herkomst een beroep te doen op de armenzorg.⁵⁷ Maar de meeste migranten waren subsistentiemigrant, die in hun, meestal arme, plaats van herkomst nauwelijks of geen ondersteuning konden krijgen.⁵⁸ Door een lang en arbeidszaam leven, meestal meer dan 10 jaar, konden migranten in hun nieuwe woonplaats recht op bedeling verkrijgen. Dat is wel iets anders dan één jaar, zoals dat door Karel V bepaald was. Gehuwden moesten gesteund worden in de plaats waar zij getrouwd waren. Er bestond een beleid tot het tegengaan van huwelijken van arme personen. Ook kwam een huwelijksverbod voor onvermogenen voor, want dat waren potentiële armen. Dit leidde natuurlijk tot een toename van het aantal bastaarden.

In heel West-Europa bestond al eeuwenlang een verbod op bedelarij. Dat gold vooral de vreemde bedelaars; voor de eigen armen gaf men soms bedelpenningen of -brieven uit. Overheden wilden met dit beleid wanorde en ongeregelde tegengaan. Het verbod moest echter veelvuldig herhaald worden, want de bevolking was vaak niet afkerig van bedelarij en er was te weinig mankracht om het daadwerkelijk tegen te gaan. Voor burgers waren aalmoezen een christenplicht. Rijke burgers waren daardoor verlost van het bedelen, armere burgers hadden medelijden met arme vreemden, zagen dat lot mogelijk in de toekomst voor zichzelf. Op het platteland bestond ook de angst voor wraak en brandschaten. Daarnaast bestond het *Beamtenungehorsam*: de ambtenarij was nog in opbouw, waardoor de overheid zich daarop niet kon verlaten. Daarbij speelden traditie, onwilligheid en een eigen interpretatie een rol.⁵⁹

3. Het weren van onfatsoenlijke armen

Voor de onfatsoenlijke armen gold in heel West-Europa ongeveer hetzelfde: discriminatie, verbod op bedelarij en landloperij, met verjaging, verbanning of straffen en arbeidswang voor valide armen, bekendgemaakt in vele ordonnanties. In sommige landen bestond

ook de doodstraf. Toch bleven de bedelende migranten pogingen doen zich te vestigen in economisch aantrekkelijke oorden. Bedelbrieven en andere legitimatiebewijzen, ook valse, werden in veelvoud aangeboden. Meestal hielpen ze niet.

In het Land van Ravenstein had men ook te maken met migratie van onfatsoenlijke armen, uitheemse (potentiële) armen. Dit loslopende volk bestond uit personen van allerlei slag: mensen op zoek naar werk, marskramers, op drift geraakten door brand, hongersnood, epidemieën of oorlog (Spaanse (1702-1713) en Oostenrijkse (1740-1748) Successieoorlog en Zevenjarige Oorlog (1756-1763)), afgedankte huurlingen en criminele bendes. De meeste onfatsoenlijke armen waren subsistentiemigranten, maar zij werden allen over één kam geschoren: zij deugden niet. Het beleid ten aanzien van hen is vastgelegd in vele ordonnanties.

Op 10 juni 1750 vaardigde drost De Lauwere, onder verwijzing naar een ordonnantie van 22 november 1749 en nog andere, een uitgebreid scherp plakkaat uit.⁶⁰ Men had verwacht dat de voorgaande verordeningen effect zouden hebben en dat het Land van Ravenstein voortaan gevrijwaard zou zijn van vreemde bedelaars. Dat was echter niet het geval en de paltgraaf uitte zijn misnoegen dat de *onnutte hoop* van dag tot dag toenam. Op het plateland heerste grote angst voor brandstichtingen en overvallen. De bevolking durfde de boosdoeners niet meer gevangen te nemen uit angst voor wraakacties. Daarom waren krachtige maatregelen nodig. *Vagabonden, ook uytlandsche bedelaers, met korte waaren heromlopende kremers, joden, quaksalvers, pak- en bedeljoden en dergelijke lediggangers* moesten opgepakt worden. Zij moesten inlichtingen geven over hun geboorteplaats, beroep, vorige verblijfplaats en algemene bijzonderheden. Deze personen moesten naar Düsseldorf of Gulik gebracht worden om aan de schansen te werken: de verdedigingswerken moesten voortdurend op peil gehouden worden. De landsheer ging mee in de heersende verlichtingsidealen en wilde een tuchthuis inrichten, maar dat was nog niet klaar. De strafbepalingen waren als volgt: als iemand voor de eerste keer opgepakt was, ging hij voor één jaar naar de schansen, terwijl hij intussen de uitspraak van de fiscale hofraad kon afwachten over ingediende bezwaren en vermoedens. Werde iemand voor de tweede keer opgepakt, dan ging hij twee jaar naar de schansen; bij de derde keer werd hij veroordeeld tot twaalf jaar gevangenschap op water en brood. De behandeling van vrouwen was anders: bij de eerste keer kregen zij 25 stokslagen of minder; dat was afhankelijk van hun lichamelijke gesteldheid. Bij de tweede keer werd het aantal stokslagen verdubbeld; bij de derde keer volgde geseling en verbanning, zolang er nog geen verbeterhuis was. Het Land van Ravenstein kende geen doodstraf. In 1771 maakte de drost wel enig onderscheid tussen de verschillende vreemdelingen. Vreemde passanten en arme studenten op doortocht kregen een aalmoes. Bedelaars moesten vertrekken, en kregen stokslagen als ze een tweede keer gesnapt werden. Bij misdraging werden ze op het kasteel gevangen gezet.⁶¹

55 Davids, 'De migratiebeweging', 138; Spaans, 'De gift', 378; Buursma, 'Dese bekommerlijke tijden', 90, 321, 371.

56 Pot, *Arm Leiden*, 173-174; Van Wijngaarden, *Zorg*, 128; Van Meeteren, *Op hoop*, 47-51; Lucassen, 'Cities', 221-229; Looijesteijn en Van Leeuwen, 'Establishing', 231-232.

57 Van Damme, *Armenzorg*, 144-146.

58 Subsistentiemigranten zijn migranten die uit hun woonplaats vertrokken zijn, omdat ze daar niet (meer) in hun levensonderhoud kunnen voorzien.

59 Van Damme, *Armenzorg*, 145; Sachße & Tennstedt, *Geschiede*, 109-110.

60 Hermans, *Verzameling*, nr. 327. De andere zijn niet bewaard gebleven.

61 BHIC, 825, Drost, inv.nr. 5, Verordeningen, 8 augustus 1771.



KASTEEL en STAD RAVENSTEIN.



53. d.

KERK de RAVENSTEIN . 1742

J.C.S.f.

Verbanning was natuurlijk slechts een schijnoplossing. De vlottende bevolking was aan geen plaats gebonden en verplaatste zich uit zichzelf van de ene jurisdictie naar de andere. Dat gebeurde in het bijzonder voor afgedankte huurlingen en bendes als er klopjachten gehouden werden, die vooral in de tweede helft van de achttiende eeuw plaatsvonden. Functionarissen mochten niet optreden buiten hun jurisdictie en hadden dan ook vaak het nakijken. Daarom werd er steeds meer samenwerking georganiseerd tussen de verschillende landen. Elders had men immers ook last van de beperkte jurisdictie waardoor criminelen lastig te vervolgen waren. Samenwerking gebeurde daar soms ook. Zo was er in het noorden van de Republiek in 1710 een overeenkomst gesloten tussen de gewesten Groningen met de Ommelanden, Friesland, Drenthe en Overijssel om over elkaars grenzen heen bendes te mogen achtervolgen.⁶²

In mei 1750 werd een 'internationale' klopjacht georganiseerd. Volgens Van den Eerenbeemt gebeurde dit op voorstel van de officieren van het Land van Ravenstein en van de heerlijkheid Gemert.⁶³ Uit de ordonnantie van de drost van het Land van Ravenstein blijkt echter een samenwerking tussen het Land van Cuijk, Boxmeer, Gemert, de Meierij van 's-Hertogenbosch, het graafschap Megen en misschien Gelderland.⁶⁴ Ravenstein had daarbij een eigen beleid en bewaakte de grenzen. Men was bang dat het gespuis vanuit het buitenland in de Peel zou worden gepoot tot groot nadeel van het land. Het was een groots georganiseerde klopjacht, maar het leverde buiten Ravenstein slechts acht verdachten op; binnen Ravenstein is het aantal onbekend. De wat mislukte klopjacht van mei 1750 was de paltsgraaf kennelijk in het verkeerde keelgat geschoten en dat vond zijn weerslag in het bovengenoemde uitgebreide scherpe plakkaat van 10 juni 1750.

Kort tevoren waren ook boevenjachten georganiseerd in het keurvorstendom Keulen en in de Oostenrijkse Nederlanden, die meer hadden opgeleverd.⁶⁵ Ook elders in het Duitse Rijk vonden boevenjachten plaats.⁶⁶ Vooral Zuid-Duitsland had te maken met het bende-wezen, want daar waren kleine territoria zonder veel mogelijkheden tot vervolging. Kloosters en steden waren aantrekkelijk, ondanks vele stedelijke pogingen vreemde bedelaars buiten de deur te houden. In de steden sloot de overheid vreemde bedelaars en paupers op in tuchthuizen. Op het platteland waren vooral leraren en pastoors gedwongen een deel van hun inkomsten aan agressieve bedelaars af te staan. Dat was informele armenbelasting. Vaak maakten de overheden gebruik van het *Heimatrecht*, het recht dat ieder had om terug te keren naar zijn of haar geboorteplaats ten einde daar gebruik te maken van de armenzorg. De vreemde paupers werden echter niet begeleid naar hun geboorteplaats, maar gewoon over de grens gezet, waar ze een last werden voor de naburige staat.⁶⁷ In sommige staten stonden aan de grens waarschuwingborden in beeldtaal met de te verwachten straffen voor vagebonden: geseling, aan de kaak stellen, brandmerken, verbanning.⁶⁸

Het is niet zo vreemd dat in de meeste landen de ordonnanties slechts een beperkt effect hadden. Zij zijn alleen uit te voeren met voldoende mankracht en met draagvlak onder de bevolking. Aan mankracht ontbrak het bijna overal. Bovendien wilden de mensen meestal niet helpen. Aan de ene kant was men bang voor brandschatten. Aan de andere kant zag men dat vele zwervers arme sloebers waren die geen kwaad deden; bovendien bestond

62 Gras, *Op de grens*, 178; Looijesteijn en Van Leeuwen, 'Establishing', 236-237.

63 Van den Eerenbeemt, *In het spanningsveld*, 126.

64 BHIC, 825, Drost, inv.nr. 5, Verordeningen en publicaties 1644-1749.

65 Van den Eerenbeemt, *In het spanningsveld*, 125-127.

66 Van Damme, *Armenzorg*, 119.

67 Van Damme, *Armenzorg*, 104; Sachße & Tennstedt, *Geschichte*, 110-111.

68 Schmidt, "'Gott'", 73; Schubert, *Mobilität*, 115.

de kans dat men zelf ook door de omstandigheden tot een zwervend bestaan gedwongen zou worden. Daarnaast wilden velen niet samenwerken met de overheid die men zag als onderdrukker met ge- en verboden, die alleen belasting wilde innen.⁶⁹

Samenvatting

Het Land van Ravenstein, gelegen in het noordoosten van de huidige provincie Noord-Brabant, was in de achttiende eeuw een zelfstandige, agrarische heerlijkheid met als landsheer de keurvorst van de Palts. Het bestuur was overgedragen aan de drost en enige andere functionarissen, maar in de zogenoemde Landkaarten en vele ordonnanties waren door de keurvorst het algemene beleid en het beleid ten aanzien van de armen vastgelegd. Het Land van Ravenstein bestond uit een vruchtbaar noordelijk deel, de Maaskant, met de dorpen Deursen, Dennenburg, Demen, Langel, Huisseling, Herpen, Schaijk, Reek en Velp, en het onvruchtbare zuidelijk deel, de Heikant, gelegen tegen de Peel, met de grote dorpen Uden, Boekel en Zeeland. Ieder dorp en ook de stad Ravenstein had zijn eigen armenzorg, met armmeesters die in tweejaarlijkse termijnen onbezoldigd werkten. De pastoors hadden een belangrijke rol bij aanstelling, aansturing en controle van de armmeesters en beheer van de obligaties, maar de drost, de wereldlijke overheid, was eindverantwoordelijk. Ieder dorp had zijn eigen vermogen waaruit de armen bedeed werden en daarin zaten grote verschillen. In alle dorpen, maar vooral in de dorpen aan de Heikant was weinig geld beschikbaar voor de armen, zeker vergeleken met de steden in de Republiek. Er bestond één instelling voor alle allerarmsten van het hele land: de Dertien Armenkamers te Herpen met twaalf kamers voor mannen, eventueel met echtgenote, en een dertiende kamer voor een vrouw of twee vrouwen, die voor de mannen moest(en) zorgen. Aan het eind van de achttiende eeuw waren die armenkamers in verval, maar de revenuen ervan kwamen nog wel ten goede aan de armen.

In het migratiebeleid werd onderscheid gemaakt tussen fatsoenlijke en onfatsoenlijke personen. De fatsoenlijke immigranten – en dit waren de migranten van buiten het Land van Ravenstein, maar ook die binnen het Land van het ene naar het andere dorp verhuisden – konden terecht in hun nieuwe woonplaats als ze een vermogen hadden van minstens vijfhonderd gulden, een heel hoog bedrag. Was dat niet het geval, dan moesten zij gebruik maken van een borg- of een ontlastbrief. Een ontlastbrief werd afgegeven in het dorp van herkomst. De armenkas daar verklaarde dat de persoon in kwestie, mocht deze tot armoede vervallen, daarop een beroep kon doen tot een bedrag van vijfhonderd gulden, als de financiën dat toelieten. Kon een immigrant geen ontlastbrief tonen, dan kon hij nog met een borgbrief komen, waarin een ander verklaarde voor deze persoon borg te staan voor vijfhonderd gulden. Elders in Noordwest-Europa bestond dit systeem ook, maar werden de begrippen borg- en ontlastbrieven vaak door elkaar gebruikt. Een bedrag van vijfhonderd gulden bestond daar echter niet. Wat in het Land van Ravenstein niet bestond, maar elders steeds sterker werd, was de voorwaarde dat de immigrant al een toenemend aantal jaren in de stad moest wonen, voordat deze in aanmerking kwam voor bedeling uit de armenkas. Het Geefhuis te 's-Hertogenbosch spande daarbij de kroon: vijftien jaar omstreeks 1770. In de Zuidelijke Nederlanden was het drie jaar, in Engeland één jaar. In het Duitse Rijk bestond het *Heimatrecht*, het recht om als arme terug te keren naar het dorp van herkomst en daar van de bedeling te leven. Maar armen werden vaak over de grens gezet en aan hun lot overgelaten.

Zowel het functioneren van de armenzorg als het systeem van borg- en ontlastbrieven bleef in het land van Ravenstein ook in de Franse tijd gewoon bestaan. Alleen de drost als hoogste instantie was verdwenen.

De onfatsoenlijke armen vormden een apart probleem, waarmee de overheden eigenlijk geen raad wisten. Vele ordonnanties werden uitgevaardigd, met herhaling van de straffen: geseling, brandmerken, verbanning, doodstraf. Het Land van Ravenstein kende geen doodstraf. In het algemeen was er te weinig mankracht om de onfatsoenlijke armen daadwerkelijk te vervolgen en onder de bevolking bestond veelal geen bereidwilligheid om aan die vervolgingen mee te werken, enerzijds uit angst voor wraakacties, anderzijds uit angst in dezelfde omstandigheden terecht te komen. Soms werden er internationale boevenjachten georganiseerd, maar die leverden meestal niet veel op.

Afkortingen

f = gulden

inv.nr.(s.) = inventarisnummer(s)

Archivalia

Brabants Historisch Informatiecentrum (NL-HtBHIC)

Archivalia:

825, Drost Land van Ravenstein, 1533-1795

inv.nr. 45, Staten en verslagen van families, landerijen, paarden, koeien, enz. in diverse dorpen, 1725

inv.nr. 5, Verordeningen en publicaties 1644-1749

inv.nr. 6, Verordeningen en publicaties 1750-1792

1553, Parochie St. Willibrordus Demen-Dieden, 1604-1963

inv.nr. 7, Rekeningen van het armbestuur 1680-1886.

7388, Stadsbestuur Ravenstein, 1457-1813

inv.nr. 80, Register van ingekomen personen 'Ravensteijns prothocolum wegens nieuwe ingekomene bewoonders beginnende met den 23 mej 1750', betreffende ingekomen ontlastbrieven, 1750-1804

inv.nrs. 81-90, Ingekomen borg- ofwel ontlastbrieven

7398, Parochie Sint Sebastianus Herpen, 1574-1979

inv.nr. 169, Akte waarbij Johan van Kleef, als vader en voogd van Willem van Kleef, woningen en jaarlijkse inkomsten in Herpen bestemde voor dertien armen, 12 december 1528

7595, Parochie St. Vincentius te Deursen-Dennenburg, ca. 1614 – ca. 1996

inv. nr. 182, Borg- en ontlastbrieven, 1770-1797

7615, Dorpsbestuur Boekel, 1313, 1623-1813

inv.nr. 3, Akte van een verklaring der schepenen van Boekel betreffende enkele kwantitatieve gegevens over hun dorp, 1739

inv.nrs. 87-88, Protocol van akten van borgtocht en van namen van ingekomen personen, 1714-1809

inv.nr. 89, Ontlastbrieven van personen die zich in Boekel hebben gevestigd, 1714-1823

- 7621, Dorpsbestuur Reek, 1671-1810
inv.nr. 30, Akten van borgstelling voor diverse, zich nieuw in het dorp gevestigd hebbende personen, 1728-1796
inv.nr. 31, Register van nieuw in de gemeente ingekomen personen die borgen hebben gesteld ter ontlasting van de Armentafel, 1773-1797
- 7625, Dorpsbestuur Schaijk, 1643-1811
inv.nr. 141, Staat houdende opgave van eigenaar van paarden en runderen te Schaijk, 1700
inv.nr. 145, Ingekomen borg- en ontlastbrieven, 1696-1806
inv.nr. 146, Lijsten van alle vreemdelingen welke binnen Schaijk zijn komen wonen en opgeroepen zijn om borgen te stellen, 1714-1742
inv.nr. 147, Protocol van nieuw ingekomenen in het dorp van Schaijk, alsmede minuten van Borg- en ontlastbrieven uitgaand, 1755-1809
- 7629, Dorpsbestuur Zeeland, 1529-1812
inv.nr. 106, Borg- en ontlastbrieven, 1750
- 7651, Dorpsbestuur Uden, 1526-1813
inv.nrs. 358-359, Ingekomen ontlastbrieven

Stamboom

Stamboom, 1453, DTB Dopen, inv.nr. 9, blad 018v03; <https://www.bhic.nl/memorix/genealogy/search/deeds/a3a67cca-7b24-8204-11e9-5aba58a1d3fd>.

Kaarten en tekeningen

Kaarten en tekeningen, 2104, MIN10078C01, Minuutplan Herpen Sectie C blad 1

Koninklijke Bibliotheek Den Haag

Toegangsnummer 0143 df, Glich- und Bergische Policey-Ordnung des Fürsten ... Wilhelms, Herzogen zu Glich, Cleve und Berg [u.s.w.] [Gulikse en Bergse Policey-Ordnung, uitgevaardigd door keurvorst Johan Wilhelm, Paltsgraaf, hertog van Gulik, Kleef en Berg, heer tot Ravenstein, enz., in 1751]

Bronnenuitgave

Hermans, C.R., *Verzameling van charters en geschiedkundige bescheiden betreffende het Land van Ravestein I + II* ('s-Hertogenbosch 1850).

Literatuur

- Aa, A.J. van der, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, deel 5, (Gorinchem 1844).
- [Anoniem] *Gemeente Uden, Aangeboden bij gelegenheid van de officiële opening van het Gemeentehuis op 11 Juli 1938*.
- Blockmans, Wim, 'Urbanisatie in de Europese middel-eeuwen. Fasen van openheid en afsluiting' in: Leo Lucassen en Wim Willems (red.), *Waarom mensen in de stad willen wonen, 1200-2010* (Amsterdam 2009) 22-41.
- Boele, A., *Leden van één lichaam. Denkbeelden over armen, armenzorg en liefdadigheid in de Noordelijke Nederlanden 1300-1650* (Hilversum 2013).
- Boon, Marcus, 'Uijt consideratie van armoede'. De armenzorg in Erichem (graafschap Buren) van 1670 tot 1800. (Bachelorscriptie Geesteswetenschappen, Utrecht 2012; <http://dspace.library.uu.nl/handle/1874/252441> (16-6-2016)).
- Buursma, A., 'Dese bekommerlijke tijden'. *Armenzorg, armen en armoede in de stad Groningen 1594-1795* (Hilversum 2009).
- Buyten, L. Van, 'De "ellendigen" in moderne bronnen der Zuidelijke Nederlanden', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 88 (1975) 539-550.
- Damme, Dirk Van, *Armenzorg en de staat. Comparatief-historische studie van de origines van de moderne verzorgingsstaat in West-Europa (voornamelijk achttiende tot begin negentiende eeuw)* (Gent 1990).
- Davids, C.A., 'De migratiebeweging in Leiden in de achttiende eeuw', in: H.A. Diederik e.a., *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Hilversum 1985) 137-156.
- Deursen, A.Th. van, *Een dorp in de polder. Grafi in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1994, 20138).
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, *In het spanningsveld der armoede. Agressief pauperisme en reactie in Staats-Brabant* (Tilburg 1968).

- Gras, H., *Op de grens van het bestaan. Armen en armenzorg in Drenthe 1700-1800* (Zuidwolde 1989).
- Jütte, R., *Poverty and Deviance in Early Modern Europe* (Cambridge 1993).
- Kappelhof, A.C.M., *Armenzorg in Den Bosch. De Negen Blokken 1350-1810* (Utrecht 1983).
- Kruif, J. de, 'De prijs van de armenzorg. De financiering van de armenzorg in Den Bosch 1750-1900', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 20 (1994) 24-51.
- Leeuwen, Marco H.D. van, 'De rijke Republiek: gilden, assuradeurs en armenzorg 1500-1800' in: Jacques van Gerwen en Marco H.D. van Leeuwen, *Zoeken naar zekerheid. Risico's, preventie, verzekeringen en andere zekerheidsregelingen in Nederland 1500-2000*, deel 1 (Den Haag / Amsterdam 2000).
- Lith-Droogleever Fortuijn, Annemarie van, *De armenzorg in het Land van Ravenstein in de achttiende eeuw* (Woudrichem 2020).
- Looijesteijn, Henk en Marco H.D. van Leeuwen, 'Establishing and Registering Identity in the Dutch Republic', in: Keith Breckenridge and Simon Szreter (eds.), *Registration and Recognition. Documenting the Person in World History* (Proceedings of the British Academy 182, Oxford University Press 2012) 211-251.
- Lourens, P. en J. Lucassen, *Inwoneraantallen van Nederlandse steden ca. 1300-1800* (Amsterdam 1997).
- Lucassen, Leo, 'Cities, States and Migration Control in Western Europe: Comparing Then and Now' in: Bert De Munck and Anne Winter, *Gated Communities? Regulating Migration in Early Modern Cities* (Farnham, Surrey, 2012) 217-240.
- Meeteren, Aries van, *Op hoop van akkoord. Instrumenteel forumgebruik bij geschilbeslechting in Leiden in de zeventiende eeuw* (Hilversum 2006).
- Miert, L. van, 'Oorlogslasten in het land van Ravenstein, 1704-1706', *Taxandria* 31 (1924) 233-240.
- Nederveen Meerkerk, Elise van, 'Werkgelegenheid, opleiding en onderstand. De economische aantrekkingskracht van vroegmoderne steden' in: Leo Lucassen en Wim Willems (red.), *Waarom mensen in de stad willen wonen, 1200-2010* (Amsterdam 2009) 103-123.
- Nederveen Meerkerk, Elise van, en Daniëlle Teeuwen, 'The stability of voluntarism: financing social care in early modern Dutch towns compared with the English Poor Law, c. 1600-1800', *European Review of Economic History* 18 (2013) 82-105.
- Pot, G.P.M., *Arm Leiden. Levensstandaard, bedeling en beelden 1750-1854* (Hilversum 1994).
- Prak, M., 'Overvloed of onbehagen? Armoede, armen en armenzorg in 's-Hertogenbosch 1770-1850' in: J. van Oudheusden, G. Trienekens (red.), *Een pront wijf, een mager paard en een zoon op het seminarie. Anzettingen tot een integrale geschiedenis van oostelijk Noord-Brabant 1770-1914* ('s-Hertogenbosch 1993) 7-44.
- Prak, M., 'Armenzorg 1500-1800' in: J. van Gerwen, M.H.D. van Leeuwen (red.), *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam/Den Haag 1998) 49-90.
- Prak, M., 'Goede bureu en verre vrienden. De ontwikkeling van onderstand bij armoede in Den Bosch sedert de middeleeuwen' in: H. Flap, M.H.D. van Leeuwen (red.), *Op lange termijn. Verklaringen van trends in de geschiedenis van samenlevingen* (Hilversum 1994) 147-169.
- Sachße, Christoph & Florian Tennstedt, *Geschichte der Armenfürsorge in Deutschland vom Spätmittelalter bis zum 1. Weltkrieg* (Stuttgart 1980).
- Schmidt, Sebastian, "'Gott wohlgefällig und den Menschen nützlich". Zu Gemeinsamkeiten und konfessionsspezifischen Unterschieden frühneuzeitlicher Armenfürsorge' in: Sebastian Schmidt & Jens Aspelmeier (Hg.): 'Norm und Praxis der Armenfürsorge in Spätmittelalter und früher Neuzeit.' *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Beiheft Nr. 189 (Stuttgart 2006) 61-90.
- Schubert, Ernst, 'Mobilität ohne Chance: Die Ausgrenzung des fahrenden Volkes'. *Ständische Gesellschaft und soziale Mobilität* (München 1988) 113-164.
- Spaans, Joke, *Armenzorg in Friesland 1500-1800. Publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden: Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen* (Hilversum 1997).
- Spaans, Joke, 'De gift aan de armen in Friese steden in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw, toegelicht aan het voorbeeld van Sneek', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 22 (1996) 375-393.
- Trompetter, Cor, *Leven aan de rand van de Republiek. Stad en Gericht Almelo 1580-1700* (Amsterdam 2006).
- Vlis, Ingrid van der, *Leven in armoede. De Delftse bedelden in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2001).
- Wijngaarden, Hilde van, *Zorg voor de kost. Armenzorg, arbeid en onderlinge hulp in Zwolle 1650-1700* (Amsterdam 2000).
- Winter, Anne, 'Regulating Urban Migration and Relief Entitlements in Eighteenth-Century Brabant' in: Bert De Munck and Anne Winter, *Gated Communities? Regulating Migration in Early Modern Cities* (Farnham, Surrey, 2012) 175-196.
- Winter, Anne, 'Caught between Law and Practise: Migrants and Settlement Legislation in the Southern Low Countries in a Comparative Perspective, c. 1700-1900', *Rural History* 19 (2008-2) 137-162.
- Zondergeld-Hamer, Aukje, *Een kwestie van goed bestuur. Twee eeuwen armenzorg in Weesp (1590-1822)* (Hilversum 2006).